

УДК 821.161.2-193.3.09

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/61-2-23>

Наталія КОЛОМІЄЦЬ,

orcid.org/0000-0001-5455-2538

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української та зарубіжної літератур

Криворізького державного педагогічного університету

(Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна) kolomiets_n1@ukr.net

Наталія ЯРЕМЕНКО,

orcid.org/0000-0003-2834-0894

кандидат філологічних наук, доцент,

доцент кафедри української та зарубіжної літератур

Криворізького державного педагогічного університету

(Кривий Ріг, Дніпропетровська область, Україна) yartala28@gmail.com

ЖАНР СОНЕТУ В ЛІРИЦІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ: ТИПОЛОГІЯ ТА ПОЕТИКА

У статті зроблено спробу з'ясувати особливості поетики та типології сонетної форми другої половини XIX століття. Встановлено, що однією із вагомих настанов літературного процесу другої половини XIX століття було розширення жанрового діапазону лірики, деканонізація традиційних художніх форм, динаміка естетичної думки. В окреслений період відбувалася інтенсифікація трансформаційної здатності поетичних жанрових конструкцій. Сонети окресленого періоду виступали специфічним маркером моральних, духовних, культурних, соціальних кодів та увиразнювали провідну літературно-художню концепцію доби, відповідали естетичним потребам історичної епохи. Митці художньо осмислювали можливість жанрових трансформацій, відзначали необхідність розширення змістових можливостей, потребу відходу від канонічності цієї форми. Медитаційно-філософські прояви сонету не відповідали вимогам тодішнього українського суспільства, тому письменники прагнули наповнити класичну форму новим змістом, відійти від традиційних тем у відповідності до змін ідеологічних запитів та мистецьких смаків суспільства, що сприяло глибокій концентрації художнього матеріалу.

Авторами акцентовано, що твори цієї жанрової форми поступово набували нової змістовності, гостроти соціальної проблематики, відбивали певний спектр уявлень митців про соціокультурну ситуацію доби. Поети вдавалися до моделювання нової реальності, революційного тлумачення дійсності, розширення меж художньої картини світу. Жанрово-стильові трансформації сонетів позначилися на відході від традиційного римування, зміні емоційно-темпорального наповнення та ін. Жанрова модальність цієї форми знайшла вираз в можливості зміни пафосу творів. У розвідці спостережено, що в літературній парадигмі доби помітною є тенденція до створення циклічних єдностей, об'єднаних спільною темою, певним ліричним сюжетом, композиційним задумом («Весняні сонети» Б. Грінченка, «Тюремні сонети», «Вольні сонети» І. Франка). Сонетні цикли за своєю природою є своєрідним синтезом ліричних та епічних принципів художнього зображення.

Ключові слова: сонет, жанрові трансформації, літературно-художня парадигма.

Nataliia KOLOMIETS,

orcid.org/0000-0001-5455-2538

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor;

Senior Lecturer at the Department of Ukrainian and World Literature

Kryvyi Rih State Pedagogical University

(Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine) kolomiets_n1@ukr.net

Natalia YAREMENKO,

orcid.org/0000-0003-2834-0894

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor;

Senior Lecturer at the Department of Ukrainian and World Literature

Kryvyi Rih State Pedagogical University

(Kryvyi Rih, Dnipropetrovsk region, Ukraine) yartala28@gmail.com

SONNET GENRE IN THE LYRICS OF THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY: TYPOLOGY AND POETICS

The article attempts to clarify the peculiarities of poetics and typology of the sonnet form of the second half of the 19th century. It was established that the sonnets of the second half of the 19th century, as a specific marker of moral, spiritual, cultural, and social codes, expressed the leading literary and artistic concept of the time, and met the aesthetic needs

of the historical era. Artists artistically considered the possibility of genre transformations, noted the need to expand content possibilities, the need to move away from the canonicity of this form. Since the meditative and philosophical manifestations of the sonnet did not meet the requirements of Ukrainian society at that time, writers sought to fill the classical form with new content, to move away from traditional themes in accordance with the changes in ideological demands and artistic tastes of society, which contributed to a deep concentration of artistic material.

The authors emphasized that the works of this genre form gradually acquired new content, acute social issues, reflected a certain spectrum of artists' ideas about the socio-cultural situation of the time. Poets resorted to modeling a new reality, a revolutionary interpretation of reality, expanding the boundaries of the artistic picture of the world. The genre and style transformations of sonnets affected the departure from traditional rhyming, the change in emotional and temporal content, etc. The genre modality of this form found expression in the possibility of changing the pathos of the works. In the investigation, it was observed that in the literary paradigm of the time there is a noticeable tendency to create cyclical units united by a common theme, a certain lyrical plot, a compositional idea («Spring Sonnets» by B. Grinchenko, «Prison Sonnets», «Free Sonnets» by I. Franko). Sonnet cycles by their nature are a kind of synthesis of lyrical and epic principles of artistic image.

Key words: sonnet, genre transformations, literary and artistic paradigm.

Постановка проблеми. На сучасному етапі простежується тенденція переосмислення та поглибленого вивчення жанрово-стильових трансформацій літератури попередніх епох. Увага до цього питання має важливе історико-літературне значення. Однією із вагомих настанов літературного процесу другої половини XIX століття було розширення жанрового діапазону лірики, деканонізація традиційних художніх форм, динаміка естетичної думки. Відбувалася інтенсифікація трансформаційної здатності поетичних жанрових конструкцій. Яскравим прикладом може слугувати розбудова сонету, який не був домінантним, проте займав вагоме місце в еволюції художньо-естетичної структури доби.

У своїй художньо-творчій діяльності митці спиралися як на усталені норми в царині сонетотворчості, так і свідомо вдавалися до новаторських пошуків, модифікуючи потенціал класичної форми, наповнюючи її новим глибинним змістом, оновлюючи структурно-композиційні складники. Сонети другої половини XIX століття як специфічний маркер моральних, духовних, культурних, соціальних кодів увиразнювали провідну літературно-художню концепцію доби, відповідали естетичним потребам історичної епохи. Твори цієї жанрової форми поступово набували нової змістовності, гостроти соціальної проблематики, відбивали певний спектр уявлень митців про соціокультурну ситуацію періоду. Жанрово-стильові трансформації сонетів знайшли вираження й у відході від традиційного римування, зміні емоційно-темпорального наповнення, циклізації тощо.

Вивчення поезики та типології сонетної форми другої половини XIX століття обумовлено потребою сучасного літературознавства з'ясувати особливості архітекtonіки, змістової специфіки, тематичних векторів творів, що дозволить увиразнити особливості поетичних пошуків митців у контексті художньої естетики доби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження сонетотворчості митців різних літературних епох перебуває в полі зору сучасних дослідників. Характеристичі розвитку цього жанру у світовій літературі різних часів присвячено значну кількість праць, проте недостатньо вивченими залишаються поезика та типологія цієї форми в українській літературі класичного періоду. Серед наукових розвідок, у яких порушено цей аспект слід назвати праці О. Дяченко (Дяченко, 2022), Т. Савчин (Савчин, 2016) та ін., у яких розкрито жанрово-художню природу сонету, особливості його формування та розвитку в українській літературі. Вивченню поезикальних особливостей та індивідуально-авторських модифікацій у творах цього жанру митців другої половини XIX століття присвячено праці Г. Іваночко (Іваночко, 2016), А. Мойсієнко (Мойсієнко, 2021) та ін. У цих дослідженнях проаналізовано мистецькі пошуки поетів, окремі тенденції модернізації традицій, що обумовлені соціальними чинниками доби. Синтетичних публікацій, що мали б бути спеціально присвячені вивченню еволюції сонетів як художньо-естетичного явища, особливостей їхнього функціонування та значення в українській літературі другої половини XIX століття немає.

Мета дослідження полягає в тому, щоб з'ясувати особливості поезики та типології сонетної форми другої половини XIX століття.

Виклад основного матеріалу. Традиційне трактування сонетної форми утвердило думку про канонічну структуру та певні тематичні обмеження. Сонет як жанрова форма характеризується особливим способом організації художньої тканини, що передусім виражається в стійких строфічних комбінаціях, композиційно-образній завершеності; змістовою специфікою, яка виявляється в єдності емоційного тону тощо. Т. Белоброва, розглядаючи рецепцію сонетів у їх теоретико-методологічних та естетико-тематичних аспек-

тах, стверджує: «В українській літературі побутує сонет таких характеристик: чотирнадцятирядкова строфа; п'ятистоповий ямб, дозволяється шести-; традиційна форма – два катрени, два терцети, хоча можливий шекспірівський сонет; катрен повторює рими катрена, рими терцетів вільні; дозволяється і односкладова, й двоскладова клаузула; хоча частіше зустрічається явище альтернансу. Щодо жанрових ознак, то сонету притаманний діалектичний розвиток змісту» (Белоброва, 2012: 170).

Митці ХІХ століття осмислювали можливість жанрових трансформацій, відзначали необхідність розширення змістових можливостей, потребу відходу від канонічності цієї форми. У літературній парадигмі доби помітною є тенденція до створення циклічних єдностей, об'єднаних спільною темою, певним ліричним сюжетом, композиційним задумом («Весняні сонети» Б. Грінченка, «Тюремні сонети» І. Франка та ін.). Сонетні цикли за своєю природою є своєрідним синтезом ліричних та епічних принципів художнього зображення.

Продовжуючи традиції А. Шлегеля та Ш. Сент-Бева, які вдавалися до художнього інтерпретування актуальних жанрових модифікацій (Коломієць, Яременко, 2021: 63), І. Франко в українській літературі в поетичній формі осмислив значення, змістове наповнення та функції сонетів у тогочасному історико-літературному процесі. Автор вказував на необхідність модернізувати сонетний жанр, медитаційно-філософські прояви якого не відповідали вимогам тодішнього українського суспільства, наповнити класичну форму новим змістом, що сприятиме глибшій концентрації художнього матеріалу («Сонети – се раби», «Сонети-невільники», «Колись в сонетах Данте і Петрарка» та ін.). Фактично автор наголошував на потребі варіативності традиційних тем у відповідності до змін ідеологічних запитів та мистецьких смаків суспільства. У творів «Сонети – се раби» письменник писав:

Сонети – се раби. У форми пута
Свобідна думка в них тремтить закута,
Примірена, як міряють рекрута,
І в уніформу так, як ректур, упхнута.
Сонети – се пани. В них мисль від роду
Приглушено для форми; вони вигоду,
Пожиток кинуть, щоб ловити моду:
Се гарний цвіт, що не приносить плоду
(Франко, 1976: 142).

Вимоги до змісту та композиції автор передає за допомогою метафор («У форми пута / Свобідна думка в них тремтить закута...», «В них мисль від роду / Приглушено для форми...» та ін.), порівнянь («...думка... в уніформу..., як ректур, упхнута») тощо. Відповідно до композиційної

схеми сонетів, у першому катрені сформульовано тезу «Сонети – се раби», якій протистоїть антитеза другого катрену «Сонети – се пани». Сонетний замок відбиває не компромісне вирішення протистояння між заявленою тезою та антитезою, а увиразнює бажаний вияв сонетної форми, який відповідатиме потребам суспільства. Його автор передає низкою епітетів: «живі, грізні, огромні сонети» (Франко, 1976: 142).

Сонетний доробок поетів другої половини ХІХ століття засвідчує як розвій традицій, так і змістове збагачення творів цього жанру. Митці вдавалися до моделювання нової реальності, революційного тлумачення дійсності, розширення меж художньої картини світу. Жанрова модальність цієї форми знайшла вираз в можливості зміни пафосу творів.

Для відображення громадянських переживань та поглядів ліричного суб'єкта в сонетах митці вдавалися до метонімічного осмислення пір року. У творах циклу «Весняні сонети» Б. Грінченка використано образ-символ весни з метою художнього вираження мотиву пробудження природи та активізації боротьби за визволення народу. «Образ весни в поезіях Б. Грінченка зримий, персоніфікований. Поет фіксує різні стани весни, метафоричні висловлювання допомагають відтінити певну рису явища, досягти більшої образності» (Коломієць, 2000: 64). Мрії про оновлення суспільства, формування нових переконань у душах людей художньо трансформувалися в смисловий ряд, що репрезентує зміни в природі, які відбуваються з приходом весни. Прикладом можуть бути рядки з твору «Весна іде! Веснянки задзвеніли...»:

Весна іде! Веснянки задзвеніли,
Лунає спів по луках і галях –
Мов устають нові могутні сили,
В людських серцях, придувлених серцях.
І в грудях знов солодкі бажання,
І в грудях знов устали поривання,
І встала знов надія молода.
О, весно, йди! Всі ждуть тебе, кохана:
І небо жде, і жде весна приспана,
І ліс, і степ, і скована вода (Грінченко, 1963: 69).

Весняні замальовки увиразнюють громадянські погляди суб'єкта лірики, є емоційно співзвучними з болями та надіями представників демократичних верств населення. Відтворення змін у природі поетично осмислюється як мотивація до рішучих дій, праці. Громадянська тональність сповнює всі твори циклу. Внутрішнім сюжетом «Весняних сонетів» Б. Грінченка постає осмислення можливих змін, провісницею яких є весна, розкриття моральних імперативів ліричного суб'єкта, увиразнення цінностей доби.

Мотив пошуку виходу із соціальної задухи є одним із провідних у циклі. У творі «І світ воскрес! І, працівник великий...» надії автора увиразнено за допомогою символічного образу орача («працівника великого»), який на «одвічно-дикому» пустирі має прокласти «борозну найпершу» (Грінченко, 1963: 74). Очікування оновлення в суспільстві, покращення життя поневоленого люду пов'язані з культурно-освітньою діяльністю «сівача правди й волі», що «на рідний степ повинен ще прийти» (Грінченко, 1963: 74). Автор засуджував пасивність прогресивної частини населення та виражав віру в можливість суспільних змін шляхом активізації діяльності суспільно свідомих людей.

У циклі «Поету» М. Старицького, який складається з чотирьох сонетів, художньо осмислено життєву долю митця, можливі варіанти його існування. Ці твори є близькими до послання. Звертання до умовного адресата дозволили автору художньо увиразнити свої ідейно-естетичні позиції. Особливість викладу в циклі полягає в тому, що кожен наступний твір увиразнює внутрішній портрет митця, розкриває його місію в суспільстві. Алгоричні картини природи відбивають існуючий лад, що асоціюється з темрявою, злом, безоднею («як ніч насувається туча», «гуркоче грім», «буря злюча <...> Реве, і стогне, і рида», «безоднею хисткою» та ін.) (Старицький, 1987: 47). Завдяки використанню символічних образів пловця та човна інтерпретується доля поета:

Пловець, погинеш в боротьбі!

Куди й боротися тобі

З тією силою сліпою? –

Не одного борця вона

Уже поринула до дна! (Старицький, 1987: 47)

Риторичним питанням «Чи не піти в свою господу, Чи не зложити й нам весла?» підкреслюється можливість занурення творчості в інтимні переживання, відходу від злободенних проблем. Проте думки ліричного суб'єкта звернені в майбутнє, його голос міцнішає, він реагує на стан суспільства, де «<...> кругом в дочасні труни / Борців лягає гурт тісний, / Коли юнацька сила в'яне, / А там сміється щось погане» (Старицький, 1987: 48). У поезіях увиразнюється творче кредо поета, який «святим вогнем» свого слова має стати на боротьбу, відчуваючи почуття громадянського обов'язку перед народом.

Домінанти художнього світу сонетів І. Франка розкривають специфіку світорозуміння доби, увиразнюють індивідуально-авторське трактування дійсності. Кореляція мотивів творів у межах циклів засвідчує їх глибоку змістову наповненість, осмислення непритаманних жанровій

формі тем надало сонетам автора нового звучання. М. Ткачук наголошував: «У ліричних творах І. Франка важливе значення має поетичний світ, думка про який формується з уявлень про найбільш близькі автору сфери життя. Ліричне «я» в таких поетичних текстах не втрачає ні біографічної, ні внутрішньої визначеності. Зокрема, у циклі «Вольні сонети», проблематика якого охоплює широке коло питань (особливо наголошується на нерозумності світу, що тримається на «дикому гніті»), І. Франко вибудовує виразно поетичний світ як форму вираження власної свідомості, що й зумовлює його експресивний тон» (Ткачук, 2006: 41).

Новаторство митця в циклі «Тюремні сонети» передусім виявилось в осмисленні низьких сторін дійсності – тюремного побуту, в'язничних буднів, фізичної та духовної обмеженості існування тощо. Художній світ творів наповнений згрубілою тюремною лексикою: «пута», «кайдани», «варта», «стражники», «довбанка», «грубі мури», «ковані двері», «інквізити», «тюремний кибель» (Франко, 1976: 160–183) та ін. Ознаки арештантського життя передано переважно узуально-асоціативними епітетами: «стрижене волосся», «арештантська соломаха», «вонючі сіни» (Франко, 1976: 160–183) тощо.

Сонетарій І. Франка характеризує обставини, в яких перебуває ліричний герой, містить художній відбиток реальності. Усвідомлюючи специфіку моделювання дійсності в цих творах, автор писав:

«Агій, - почнуть естетики кричати <...>

Петрарка в гробі перевернеться, пробі»

Нехай! Та тільки він ходив в саєтах,

Жив у палатах, меч носив при собі,

Тим-то краси, пишнот в його сонетах

Так много. Ми ж тут живемо в клоаці,

То й де ж нам взяти кращик декорацій?

(Франко, 1976: 167)

У такий спосіб митець акцентує на специфіці художнього осмислення реальності та особливостях літературної передачі життєвого матеріалу. Сонети митця засвідчили збагачення зображально-виражальних можливостей жанру шляхом введення повторів, незавершеності фрази тощо. Як стверджує О. Мойсієнко, «сонетна творчість І. Франка є не лише вершинною віхою здобутків українського сонету наприкінці XIX століття, а й своєрідним підмурівком для подальших новітніх пошуків у цьому жанрі» (Мойсієнко, 2021: 145).

Висновки. Друга половина XIX століття позначилася значними зрушеннями в мистецькому процесі, що характеризувалися зміною напрямів, трансформацією модусів художнього осмислення дійсності, модифікаційними про-

цесами на рівні жанрово-стильової типології. На художньому світі ліричних творів цього періоду відбився взаємозв'язок поетичних традицій та новаторських пошуків. Деканонізації підлягали і твори сонетного жанру. На поетикальному рівні модифікації виявилися в застосуванні нетипових для жанру повторів, символіки, зміні ритмомело-

дійного звучання тощо. Сонети поступово набували нової змістовності, що виражалося в осмисленні реальності, соціальної загостреності тощо. На рівні структурно-композиційних особливостей це знайшло вираження у створенні циклічних єдностей, що мають спільну тему, певний ліричний сюжет, композиційний задум.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белоброва Т. Рецепція «сонетної» форми: теоретико-методологічні аспекти. *Філологічні діалоги* : збірник наукових праць на пошану Олександра Андрійовича Зарудняка з нагоди його ювілею. Ізмаїл : РВВ ІДГУ, 2012. С. 168–174.
2. Вечірко О. Європейський сонет доби відродження: еволюція жанру. *Science, Research development* : Monografia rokonferencyjna, Берлін, 2020. № 32. С. 11–14.
3. Грінченко Б. Твори: у 2 т. Київ : Видавництво АН УРСР, 1963. Т. 1 : Поезії. Оповідання. 603 с.
4. Дяченко О. Сонет як унікальний жанр в українській літературі. *Мова та література у полікультурному просторі* : матеріали науково-практичної конференції, 24–25 червня 2022. Вінниця – Одеса : Молодий вчений, 2022. С. 11–15.
5. Іваночко Г. Автологічне слово в «Тюремних сонетах» Івана Франка. *Проблеми гуманітарних наук. Серія : Філологія*. 2016. Вип. 38. С. 142–153.
6. Коломієць Н. Соціально-психологічні аспекти особистості та художні форми їх вираження у творчості Б. Д. Грінченка (на матеріалі поезії та малої прози) : дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Дніпропетровськ, 2000. 197 с.
7. Коломієць Н., Яременко Н. Історія зарубіжної літератури I половини XIX століття : практикум. Кривий Ріг, 2021. 104 с.
8. Мойсієнко А. Про деякі особливості сонетного вірша Івана Франка. *Лінгвістичні дослідження*. 2021. Т. 1. № 54. С. 145–154.
9. Савчин Т. Історичний дискурс українського сонетного жанру. *Україна – Європа – Світ* : міжнародний збірник наукових праць. *Серія : Історія, міжнародні відносини* / гол. ред. Л. М. Алексієвцев. Вип. 17: 25-й річниці Незалежності України присвячено. Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. С. 281–290.
10. Старицький М. Поетичні твори. Драматичні твори. Київ : Наукова думка, 1987. 576 с.
11. Ткачук М. Дихотомічна структура «вольних» та «тюремних» сонетів Івана Франка. *Слово і час*. 2006. № 8. С. 40–45.
12. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ : Наукова думка, 1976. Т. 1 : Поезія. 502 с.

REFERENCES

1. Bielobrova T. Retseptsiia «sonetnoi» formy: teoretyko-metodolohichni aspekty [Reception of the «sonnet» form: theoretical and methodological aspects]. *Philological dialogues: a collection of scientific works in honor of Oleksandr Andriyovych Zarudnyak on the occasion of his anniversary*. Izmail : RVV IDHU, 2012. pp. 168–174. [in Ukrainian]
2. Vechirko O. Yevropeyskyi sonet doby vidrozhennia: evoliutsiia zhanru [The European sonnet of the Renaissance: the evolution of the genre]. *Science, Research development* : Monografia pokonferencyjna, Berlin, 2020. Nr 32. pp. 11–14. [in Ukrainian]
3. Hrinchenko B. Tvory: u 2 t. [Works: in 2 v.] Kyiv : Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR, 1963. V. 1 : Poetry. Stories. 603 p. [in Ukrainian]
4. Diachenko O. Sonet yak unikalnyi zhanr v ukrainskii literature [Sonnet as a unique genre in Ukrainian literature]. *Language and literature in a multicultural space: materials of the scientific and practical conference, June 24–25, 2022*. Vinnytsia – Odesa: Young scientist, 2022. pp. 11–15. [in Ukrainian]
5. Ivanochko H. Avtoloichne slovo v «Tiuremnykh sonetakh» Ivana Franka [Autologous word in «Prison Sonnets» by Ivan Franko]. *Problems of humanitarian sciences*. Series: Philology. 2016. Issue 38. pp. 142–153. [in Ukrainian]
6. Kolomiiets N. Sotsialno-psykholohichni aspekty osobystosti ta khudozhni formy yikh vyrazhennia u tvorchosti B. D. Hrinchenka (na materialii poezii ta maloi prozy) : dys. ... kand. filol. nauk : 10.01.01. [Socio-psychological aspects of personality and artistic forms of their expression in the work of B. D. Grinchenko (based on poetry and short prose): diss. ... candidate philol. Sciences: 10.01.01.] Dnipropetrovsk, 2000. 197 p. [in Ukrainian]
7. Kolomiiets N., Yaremenko N. Istoriia zarubizhnoi literatury I polovyny KhKh stolittia: praktykum [History of foreign literature of the first half of the 19th century: workshop]. Kryvyi Rih, 2021. 104 p. [in Ukrainian]
8. Moisiienko A. Pro deiaki osoblyvosti sonetnoho virsha Ivana Franka [About some features of Ivan Franko's sonnet poem]. *Linguistic studies*. 2021. V. 1. Nr 54. pp. 145–154. [in Ukrainian]
9. Savchyn T. Istorychnyi dyskurs ukrainskoho sonetnoho zhanru [Historical discourse of the Ukrainian sonnet genre]. *Ukraine – Europe – World: an international collection of scientific works*. Series: History, international relations / ch. ed. L. M. Alexievets. Vol. 17: Dedicated to the 25th anniversary of Ukraine's Independence. Ternopil : Publishing House of the TNPU named after V. Hnatyuk, 2016. pp. 281–290. [in Ukrainian]
10. Starytskyi M. Poetychni tvory. Dramatychni tvory [Poetry. Dramatic works]. Kyiv : Scientific thought, 1987. 576 p. [in Ukrainian]
11. Tkachuk M. Dykhotomichna struktura «volnykh» ta «tiuremnykh» sonetiv Ivana Franka [Dichotomous structure of Ivan Franko's «free» and «prison» sonnets]. *Word and time*. 2006. Nr 8. pp. 40–45. [in Ukrainian]
12. Franko I. Zibrannia tvoriv: u 50 t. [Collection of works: in 50 v.]. Kyiv : Scientific thought, 1976. T. 1 : Poeziia. 502 p. [in Ukrainian]